

УДК 82.02"18"О. Афанасьєв:[801.82:398:2-534.3]

“Пам’ятки віщого, чарівного слова”: фольклорні молитви у трактуванні представника міфологічної школи О. Афанасьєва

Ігор ГУНЧИК

Кандидат філологічних наук,
докторант кафедри фольклористики Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64
e-mail: hunchyki@gmail.com

У статті систематизовано погляди О. Афанасьєва на народні молитви, які він висловив у відомій праці XIX ст. про поетичні уявлення слов’ян. Відзначено, що молитовні фольклорні тексти вчений переважно отожнював із замовляннями, які, на його думку, є уламками дохристиянських молитов та заклинань і походять від мантр та гімнів епохи Вед. Чимало сучасних магічно-сакральних текстів, незважаючи на те, що вони упродовж століть дуже спотворилися, зберегли деякі риси, які вказують на їх зв’язок зі старовинними молитвами. Найвагомішим підтвердженням цьому дослідник вважав наявність у цих “пам’ятках віщого, чарівного слова” звертання до стихійних божеств (сонця, місяця, зорі, вітру, неба, грому та ін.), які пізніше трансформувалися у християнських святих (Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, Іллю-пророка, Юрія-зміборця та ін.).

Ключові слова: молитва, поетичні уявлення, слов’яни, замовляння, фольклорний, стихійне божество, чарівна сила.

Перші більш-менш системні погляди на народні або фольклорні молитви, які висловлено у працях фольклористів і дослідників народної культури, з’явилися в середині XIX ст. Саме з цим часом асоціюється активна наукова діяльність представників так званої міфологічної школи [4]. Висловлюючи свою позицію щодо вивчення доісторичної старовини, ці вчені одні з перших виокремили і зупинили свій погляд на пам’ятках усної словесності, розглядаючи їх як важливий об’єкт власних досліджень, де збереглися міфологічні уявлення сивої давнини. У цей об’єкт зацікавлень певною мірою потрапили і фольклорні молитовні тексти, які у міфологів часто зливаються з давніми язичницькими молитвами, котрі вони ототожнювали з замовляннями та заклинаннями.

Найбільш цілісне й об’єктивне бачення народних молитов у широкому філологічно-культурологічному науковому ракурсі висловив у 50–60-х роках XIX ст. О. Афанасьєв – один із найяскравіших представників міфологічної школи у російській фольклористиці. Його тритомна праця “Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов” (Москва, 1865–1869) [3], попри критику за методологічну застарілість, належить до числа тих авторитетних досліджень, під впливом яких розвивалася фольклористична та етнологічна наука XIX – XX ст. Із погляду сучасності чимало її теоретичних по-

ложень, як зазначав В. Іванов, демонструє своєрідне “наукове ясновидство” [6], що проявилось у трактуванні походження міфів та історичного розвитку мови й мислення, а також, на нашу думку, в ототожненні частини замовлянь із власне народними молитвами. Авторитетність цієї праці підтверджує також використання для аналізу “поетичного споглядання” слов’ян великого обсягу українського фольклорно-етнографічного матеріалу, який учений у сукупності з іншим коректно і продуктивно використав для широких узагальнень і висновків.

Невід’ємною частиною доісторичної старовини, яку досліджував О. Афанасьєв та інші представники міфологічної школи, були “давні язичницькі молитви і заклинання”, з якими, власне, можна пов’язувати походження і народних молитовних зразків. Уламками цього дохристиянського магічно-сакрального фольклору є замовляння (рос. *заговори*), які, на думку вченого, після загадок, прислів’їв і приказок “становлять один із найбільш важливих і цікавих матеріалів” усної словесності [2, т. 1, с. 53]. Про важливість, яку надавав О. Афанасьєв цим фольклорним текстам, свідчить той факт, що замовляння, у поняттєве поле яких потрапляють і народні молитви, розглянуто у першій “програмній” частині його праці про походження міфу, метод і засоби його вивчення.

Намагаючись пояснити, чому теперішні замовляння необхідно вважати уламками язичницьких молитов і заклинань, О. Афанасьєв звертає увагу на відсутність у них “усієї своєї свіжості, повноти і незмінності”, а також значної нівеляції, яку спричинив вплив часу і “послідовний розвиток народних переконань прийняття християнства”. Незважаючи на це, твердить учений, у цих фольклорних творах можна знайти “багато дивного, загадкового, на першій погляд неможливого, що... при більш серйозній критиці виявляється відгомонами поетичних споглядань надзвичайно глибокої старовини” [2, т. 1, с. 53].

“Столітня міцність замовляльного слова”, на переконання О. Афанасьєва, зумовлена його важливим значенням у житті народу. На відміну від інших жанрів, ці зразки усної словесності “утримували у собі той строгий характер, який не дозволяв ніяких зумисних відступів і профанації. Вони не придатні для забави і, як пам’ятки віщого, чарівного слова, містять у собі страшну силу, яку не варто використовувати без зайвої потреби, інакше наживеш біди. Замовляння тому вийшли із загального вжитку і стали предметом таємного відання знахарів, чарівників, лікарів і ворожок...” [2, т. 1, с. 54]. Їхня могутня сила, стверджує дослідник, полягає “саме у відомих епічних виразах, у здавна узаконених формулах; як швидко було забуто або змінено формули – закляття стали недієвими. Це переконання змусило з особливою турботливістю оберігати саме слово замовляння, охороняти його, як святиню” [2, т. 1, с. 54].

Основні положення і думки про замовляння як уламки давніх язичницьких молитов і заклинань, що були викладені у першій, методологічній за своїм змістом частині, знайшли продовження і розвиток у сьомому розділі дослідження, який має назву “Живая вода и вещь слово” [2, т. 1, с. 356-419]. Саме тут після своєрідного екскурсу в етимологічне осмислення лексики і порівняння великої кількості словесних відповідників із різних мов на означення поняття людського слова автор “Поэтических воззрений...” сфокусував свою увагу на питаннях молитовності сучасних замовлянь, які часто називав закляттями, їхньому зв’язку з уявленнями про божество та категорією священного, на чарівній силі людського слова.

У найбільш ранню епоху, зазначає вчений, поетичне слово, яке відрізнялося від буденної мови “епічним тоном і віршованим розміром”, було “вираженням духовних прагнень людини, сховищем його спостережень і пізнання про сили обожнюваної природи, засобом для спілкування з богами... Священне значення мовлення, яке звернене до божества і провіщає його волю, потребувало вираження урочистого, стрункого”, чому відповідає “пісенний склад” народної поезії. Тому,

за О. Афанасьєвим, “перші молитви (“молить” = молити, молвити) народу були і першими його піснеспівами; вони стали плодом того сильного поетичного натхнення, яке зумовлювалося і близькістю людини до природи, і спогляданням на неї, як на істоту живу, і яскравістю первинних вражень розуму, і творчою силою найдавнішої мови, яка позначила все у пластичних, мальовничих образах” [2, т. 1, с. 401].

Надаючи важливу роль у становленні магічно-сакрального слова поезії та її творцям, О. Афанасьєв відзначав, що поетичне мистецтво здавна “визнавали за певне священнодійство; поети були провісниками божественної волі, людьми вищими, обдарованими вищою мудрістю, чародіями та жерцями. Натхнення низпосилали боги; вони напоювали своїх вибранців солодким напоєм знання і гармонії, навіювали їм чарівливі пісні...” [2, т. 1, с. 401–402]. Оскільки “віще слово поетів (мова богів), на думку давнього народу, містило у собі надприродні, чародійні властивості, то молитва-мантра ще в епоху Вед переходить у закляття або замовляння, тобто таке могутнє, сповнене непереборної сили звернення, якому самі боги не в стані не підкоритися й відмовити. Разом із тим народжується переконання, що закляття своїми заповітними, правильно висловленими формулами може творити те саме, що творять небесні владики”. Із часом, стверджує О. Афанасьєв, розвиваючи власну концепцію розвитку магічно-сакрального фольклору, “священні гімни потроху втрачають первісні риси мантри і не так прославляють і молять богів, як вимагають від них (заклинають) виконати бажане людині. Віщі жони та знахарі пізнішої епохи, утративши безпосередній зв’язок із язичницькою старовиною, усю сутність справи вважають у могутності чарівного слова і супутніх йому обрядів” [2, т. 1, с. 402–403].

Чимало уваги у цьому розділі праці О. Афанасьєв приділив розгляду тих “цікавих рис”, які підтверджують його тезу, що “закляття (замовляння), незважаючи на спотворення, яким вони були піддані впродовж стількох довгих століть..., первісно були молитвами, зверненими до стихійних божеств” [2, т. 1, с. 403]. До таких рис учений зараховував перш за все обрядовий контекст – “найдавніші обставини, які супроводжували колись молитовні піднесення”. Адже дотепер вони вважаються “необхідною умовою сили замовляння, яка, частково зникнувши, перейшла від обряду у формулу”. Конкретним прикладом цього дослідник вважав те, що “деякі замовляння, окрім самого заклинання або мольби, пропонують опис тих обрядових деталей, з якими в давнину треба було розпочинати цю священну справу” [2, т. 1, с. 403]. Для підтвердження цих міркувань автор цитує сюжетно-епічні тексти із внутрішньою позицією виконавця [5, с. 191–194], у яких розповідається про самого знахаря, який устає рано на зорі, кудись іде, здійснює якісь дії і т. д. “Кланяється”, “бити чолом”, – пояснює подібні описи у замовляннях та народних молитвах О. Афанасьєв, – було найдавнішою формою, в якій людина виражала свою покірність перед богами, благоговійне поклоніння ним; звернення до сходу – туди, де сходить верховне божество світла – ясне сонце, яке проганяє нечисту силу тьми й оживляє пробуджену природу, здавна було дотримувано під час молитовних підношень у всіх народів...” [2, т. 1, с. 404]. Так, поморці до цього часу звертаються зі своєю молитвою до сходу. Так само зі сходу очікують, за російськими повір’ями, допомогу хворі та недужі, адже звідти сходить “красне сонечко”: там приховано могутню силу, яка може протистояти всякій шкоді”. Тому замовляння діє як зцілення тільки тоді, коли його промовляють натщесерце, тобто рано-вранці [2, т. 1, с. 404–405].

“Крім сонця, яке сходить, – твердить О. Афанасьєв, – давньоязичницькі мольби були звернені і до нічних світил – місяця й зірок, і, зрозуміло, за часом здійснення вони збігалися з появою цих світил на небі. Побачивши перший раз молодий місяць, поселяни хрестяться і кажуть: “Молодий місяць! Дай тобі, Господь, круті роги,

а мені добре здоров'я" [2, т. 1, с. 405]. Коментуючи такі фольклорні тексти, російський дослідник писав, що "сам захід сонця викликав людину до урочистої заяви збуджених у ній почуттів; вона молила згасаюче світило не залишати її назавжди, прогнати демона ночі і дарувати уранці благодатний день: із такою наївною дитячою мольбою, засвідченою гімнами Вед, вона, звичайно, повинна була звернутися до заходу – туди, де сідало сонце. Молитви відповідно проголошували і під час вечірньої зорі, і вночі, і під час сходу сонця і загоряння блискучих зірок, причому, дотримуючись давнього обряду, умивалися вечірньою рососою..." [2, т. 1, с. 405].

Попри згадані варіанти, молитви усе ж проказували переважно зранку і на схід, бо "з цим часом і з цією стороною поєднувалася думка про воскреслого царя всевіту, про відродження життя і разом із тим про благі дари, які низпосилають боги смертним". Крім того, замовляння зазвичай, вважав учений, "промовляли гучним, чітким голосом, і дотепер більша частина їх складається з молитовних звернень до неба, світил, зорі, грому, вітрів та інших стихійних божеств" [2, т. 1, с. 405–406]. Нашіптування ж замовлянь, на думку автора, явище більш пізнє. Ця форма виконання поширилася тоді, коли в них стали вбачати таємне, заповітне знання, яке треба було приховати від усіх непосвячених.

Розглядаючи різні приклади народних "мольб" і замовлянь, О. Афанасьєв виділяв у них деякі найпоширеніші мотиви та формули. "Удаючись до обоження світил і стихій, прохаючи у них дарів щастя і захисту від усяких бід, давня людина віддавала себе під їх священний покров, що виражено в замовляннях наступними формулами: "Умываюсь рососою, утираюсь сонцем, обволокуся облаками, опоясываюсь частыми звездами". Аналіз цих фольклорних текстів дав змогу О. Афанасьєву виокремити в них теоцентричну рису, яка полягає у безпосередньому впливі на адресата, раба Божого N, божества. "Сила замовляння, – зазначає з цього приводу вчений, – полягає іноді у вислові, що заявлене людиною бажання виходить не від неї особисто, а від визнаних нею богів" [2, т. 1, с. 407]. Як приклад дослідник наводить зразок магічно-сакрального тексту промислово-господарського призначення, який використовували для бджіл, щоб їх рій не покидав вулика.

Виокремлюючи у фольклорних текстах "старовинні звернення до стихійних божеств", які збереглися ще від язичницьких молитов, О. Афанасьєв вказував на значні зміни, що відбулися в них у нові часи. За його словами, після запровадження християнства назви стихійних божеств "підновлюються підставленням імен Спасителя, Богородиці, апостолів і різних угодників". У такий спосіб "у народні замовляння проникає домішка споглядань, які належать новому віровченню, і зливається воедино з язичницькими уявленнями про могутні сили природи: Христос – "праведне сонце" ототожнюється з божеством денного світла, Пречистая Діва – із красною Зорею; Ілля-пророк, Миколай-угодник і Георгій-побідносець заступають місце Перуна" [2, т. 1, с. 408]. Хоч ці змішування, вважає дослідник, видаються тепер дивними та незрозумілими, вони важливі тим, що "свідчать про давньорелігійний характер народних замовлянь". Це також підтверджує та обставина, що багато замовлянь було підновлено до такої міри, що вони ввійшли до складу сербських і російських трєбників XV – XVII ст. під назвою "молитви". Так само знахарі у теперішній час іноді додавали до замовлянь християнські молитви.

У наступний період еволюціонування магічно-сакрального фольклору, "коли старовинні молебні воззивання перейшли в закляття, – твердить О. Афанасьєв, – чарівна їх сила перейшла саме в те поетичне слово, у той класичний вираз, які здавна вважали за навіювання самих богів, за їх священне одкровення вищим обранцям: пророкам і поетам" [2, т. 1, с. 409]. Аналізуючи формули-закріпки та інші частини замовлянь і народних молитов, учений намагався показати ту вагомую роль, яку виконують у них метафора, уподібнення, аналогія та інші художньо-поетичні засоби.

Актуалізуючи питання про безмежну могутність замовляльного слова, яке “може творити чудеса, підкоряючи волі заклинателя благотворні та злошкідні впливи всієї обожнюваної природи”, О. Афанасьєв звертає увагу на апокрифічну молитву “Сон Богородиці”, яка має подібну чарівну силу. У коментарі до цього тексту він зазначає, що люди, які її читатимуть або носитимуть при собі, згідно зі словами народного твору, будуть жити у благополуччі, у тілесному здоров’ї, достатку, мирі і спокої, у судах і перед начальством будуть у милості й заступництві, у дорозі – безпечними від злих людей, у лісі – від звіра і гадів, на воді – від утоплення, у бою – від зброї [2, т. 1, с. 411].

У наш час, на думку О. Афанасьєва, подекуди дуже складно досягнути зміст магічно-сакральних творів і їхній стосунок до стихійних божеств. Це можна пояснити тим, що люди, по-перше, “утратили розуміння старовинної метафоричної мови і за загальноприйнятим значенням слів не усвідомлюють їх переносного смислу, а по-друге, тому що самі замовляння дійшли до нас значно спотвореними і почасти у примітивних, покалічених уламках” [2, т. 1, с. 413–414]. Як своєрідний приклад, учений розглядає українську народну молитву від зубного болю до молодого місяця, називаючи її замовлянням:

– Ти, Місяцю-молодик!
 Питай ти мертвих і живих:
 у мертвого зуби не болять?
 У мертвого зуби ніколи не болять,
 кости задубіли, зуби заніміли...
 Даруй, Господи, щоб у мене, раба Божого,
 зуби заніміли, ніколи не боліли [2, т. 1, с. 414].

“Сила замовляльного слова” у цьому тексті, вважає фольклорист, “скріплена звертанням до Місяця, який, як світило ночі, визнавали за божество, яке освітлює світ загробний (ніч і смерть – поняття, постійно ототожнювані)” [2, т. 1, с. 414].

Окреме місце О. Афанасьєв приділив міркуванням про чарівну силу людського слова, яка збереглася з часів первісних племен і властива замовлянням та народним молитвам. На її основі, зазначав учений, у всіх індоєвропейських народів зросло вірування, “що слово доброго побажання здоров’я і привітань (здравиць, тобто побажань здоров’я під час зустрічі і на бенкеті під час “заздравних” кубків) закликає на того, кому воно висловлено, щастя, достаток, міцність тіла й успіх у справах; навпаки, слово прокляття або злого побажання веде до загибелі, хвороби та різних бід...” [2, т. 1, с. 415]. Розвиваючи цю думку, автор стверджує, що “благословення є добре, благеє слово, подібно до того, як прокляття – зле, недобре слово; навіть похвала, якщо вона проказана нещиро, із недобрим почуттям заздрості, таємної злоби і поганого бажання, може зурочити людину, через що матері, чуючи похвали своїм дітям від сторонніх, зазвичай спльовують для відведення шкоди” [2, т. 1, с. 415].

Із могутністю слова дослідник пов’язував побутування в багатьох європейських і слов’янських народів прокльонів та клятв, у яких відображено старовинні міфологічні уявлення. Автор розглянув ірландське повір’я про прокляття, яке сім років носить у повітрі і в кожний момент може впасти на того, проти кого було вимовлено. Також згадано про вірування албанців у міфічну істоту Ору, яка мандрує по землі, прислухається до мольб і прокльонів людей і негайно їх виконує. Тому жebraки, отримавши милостиню, одразу кажуть: “Нехай пройде тут Ора і нехай виконає все це!” [2, т. 1, с. 415–416].

Натомість на Русі та в інших слов’ян, зазначає О. Афанасьєв, збереглася чимало старовинних клятв, які цікаві своїм епічним складом і вказівками на стародавні міфічні уявлення. На думку дослідника, “усі вони полягають у закликанні на недруга руки божества, яке карає, тяжких хвороб і всеможливих напастей” [2, т. 1, с. 416].

Із цього погляду дуже спасенним є батьківське благословення і дуже страшним – батьківське прокляття. У підтвердження висловленого вчений наводить цитату про батьківську молитву з української народної думи, яку названо “козацькою піснею”:

Як не будем отцю й матері правди казати,
То буде нас отцевська й материнська молитва карати! [2, т. 1, с. 417].

На могутність слова, вважав дослідник, також опирається старовинна язичницька присяга (рота або клятва), яка полягала в урочистому закликанні “Божої кари”, якщо буде порушено договір або надані свідчення будуть неправдивими [2, т. 1, с. 418–419].

Таким чином, можемо констатувати, що в науковому баченні О. Афанасьєва народні молитви потрапляють у поняттєве поле замовлянь або заклять, які він вважав уламками давньоязичницьких молитов (“мольб”) і заклинань [1, с. 80]. Останні, на його думку, виникли ще в епоху Вед зі старовинних гімнів і молитов-мантр. Упродовж тривалого часу ці магічно-сакральні тексти значною мірою були спотворені, зазнавши впливу християнства. Сучасні замовляння, що є відгомном тих далеких часів, подекуди ще зберегли давньорелігійний характер і мають ознаки, які поєднують їх із дохристиянськими молитвами. Найвагомішим підтвердженням цьому є наявність у них звертання до стихійних божеств, якими О. Афанасьєв називав сонце, місяць, зорі, вітер, небо, грім та ін., які після закінчення язичницької епохи трансформувалися у назви християнських святих: Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, Іллі-пророка та ін. Серед теперішніх магічно-сакральних творів учений також виділяв замовляння, чарівна сила яких полягає “у поетичному слові”, а зв’язок зі стихійним божеством у них досягнути дуже складно. До них також належать благословення, прокльони та клятви різних народів, у тому числі й українського, у яких так само відображено віру в чарівну силу людського слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев А. Н. Живая вода и вещее слово / А. Н. Афанасьев / сост., вступит. ст., коммент. А. И. Баландина. – Москва : Сов. Россия, 1988. – 512 с.
2. Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверья славян. Поэтические воззрения славян на природу / А. Н. Афанасьев. – Москва : Изд-во Эксмо; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 800 с. ; Т. 2. – 768 с. ; Т. 3. – 768 с.
3. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А. Н. Афанасьев. – Москва : Солдатенков, 1865–1869. – Т. 1. – 800 с.; Т. 2. – 784 с.; Т. 3. – 840 с.
4. Баландин А. И. Мифологическая школа в русской фольклористике / А. И. Баландин. – Москва : Наука, 1988. – 224 с.
5. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування : монографія / І. Гунчик. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 232 с.
6. Иванов В. В. О научном ясновидении Афанасьева, сказочника и фольклориста / В. В. Иванов // Литературная учеба. – 1982. – № 1.

“Reminders of an Oracular, Magic Word”: Folklore Prayers in the Interpretation of the Representative of Mythological School O. Afanasiev

Ihor HUNCHYK

The article systematizes the views of O. Afanasiev on the folklore prayers expressed in the famous work of the XIX c. about poetic conceptualisations of Slavs. It is noted that the scholar mainly equated the prayer folklore texts with charms which in his opinion are the finders of pre-Christian prayers and spells and derive from mantras and hymns of the Vedic Epoch. Numerous modern magic and sacred texts despite the fact that they have been distorted to a great extent across the centuries preserved some features testifying to their relation to ancient prayers. The researcher believed the most significant confirmation of this to be the existence of appealing to natural divinity (the sun, the moon, the star, the wind, the sky, the thunder etc.) which later transformed into the Christian Saints (Jesus Christ, the Blessed Virgin Mary, the prophet Elijah, George the Conqueror and others) in these “reminders of an oracular, magic word”.

Key words: prayer, poetic conceptualizations, Slavs, charms, folkloristic, natural divinity, magic power.

“Памятники вещего, чародейного слова”: фольклорные молитвы в трактовке представителя мифологической школы А. Афанасьева

Игорь ГУНЧИК

В статье систематизированы взгляды А. Афанасьева на народные молитвы, которые он выразил в известной работе XIX в. о поэтических представлениях славян. Отмечено, что молитвенные фольклорные тексты ученый преимущественно отождествлял с заговорами, которые, по его мнению, являются обломками дохристианских молитв и заклинаний и происходят от мантр и гимнов эпохи Вед. Многие современные магико-сакральные тексты, несмотря на то, что они на протяжении веков очень исказились, сохранили некоторые черты, указывающие на их связь со старинными молитвами. Весомым подтверждением этому исследователь считал наличие в этих “памятниках вещего, чародейного слова” обращения к стихийным божествам (солнцу, луне, звездам, ветру, небу, грому и др.), которые позже трансформировались в христианских святых (Иисуса Христа, Пресвятой Богородицы, Ильи-пророка, Юрия-змееборца и др.).

Ключевые слова: молитва, поэтические представления, славяне, заговоры, фольклорный, стихийное божество, волшебная сила.

Стаття надійшла до редколегії 4.02.2014

Прийнята до друку 9.03.2014

Нові книги

Чаплик К. М. Екзистенція лемківських переселенців в умовах сучасної України: монографія. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 244 с.

У книзі на основі польових матеріалів автора, вітчизняних і зарубіжних джерел уперше простежено буття лемківських переселенців у нових соціально-економічних та культурних умовах. Велику увагу приділено пісенному фольклору лемків як фактору самоідентифікації групи, виявленню змін у його жанрово-тематичному складі, репертуарній традиції, зумовлених зміною побуту, ушлівом нового оточення, сприйняттям лемківської культури в Україні.

